

ნინო სილაგაძე

ქართულ-ირანული კულტურული ურთიერთობის ზოგიერთი ასპექტი

საუკუნეების მანძილზე, განსაკუთრებით ანტიკურსა და ადრექრისტიანულ ხანაში, ქართულ სამყაროს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდა ისლამამდელ ირანთან. ბუნებრივია, რომ პოლიტიკური კავშირების პარალელურად ვითარდებოდა აგრეთვე ქართულ-ირანული კულტურული ურთიერთობებიც, რაც ასახულია ჩვენი ქვეყნის ისტორიის როგორც ქრისტიანობამდელ, ასევე ადრექრისტიანულ ეპოქებში. ხსენებულ ეპოქებში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია სასანიანთა იმპერიის პოლიტიკური გავლენის სფეროში შედიოდა. ზოროასტრული კულტურის გარკვეული გავლენები სახეზეა ანტიკური ხანის ქართული სახვითი ხელოვნების სხვადასხვა სფეროში – არქიტექტურაში, რელიეფის, ჭედურობის, გლიპტიკის, გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშებში, ხშირად ისინი რემინისცენციების სახით გვხვდება ქრისტიანული ხელოვნების ევოლუციის პირველ ეტაპზეც (IV–VII სს.). ამ ფენომენის სხვადასხვა სახის გამოვლინებების შესწავლა, კლასიფიკაცია და კვალიფიცირება უძველესი ქართული კულტურის და ირანულ სამყაროსთან მისი მიმართების კვლევის მნიშვნელოვანი ასპექტია.

IV–VI სს-ში ქართლში (უმეტესად მცხეთაში, თბილისში და ზოგიერთ სხვა ქალაქში) ირანული, ზოროასტრული მო-

სახლეობა არსებობდა. ამის გამო ჩვენი ქვეყნის რუკა ირანული წარმოშობის მრავალი ტოპონიმით გამდიდრდა (მაგ., მოგვთაკარი, სოდლებილი და სხვ.). საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია ზოროასტრული ცეცხლის ტაძრის ნიმუშები: მაგ., სამადლოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კოშკურა ტიპის ტაძარი (ძვ. წ. IV-III სს.)¹ (ნახ. 4). გავრცელებული იყო აგრეთვე სხვა ტიპის ცეცხლის ტაძრები (მაგ., ფანჩატურის ტიპის ე. წ. ჩოთრაკი, კვადრატული ფორმის, ადრეული ბაზილიკის მსგავსი ოთხსვეტიანი სამლოცველო აიადანა და სხვ.). ასეთებია ციხიაგორას, დედოფლის მინდვრის ტაძრები.

ირანული მოსახლეობის, ზოროასტრული თემების (რომელთა ეთნიკური შემადგენლობა ხშირად ჭრელი იყო – მათში, ირანელების გარდა, ქართველებიც იყვნენ ხოლმე გაერთიანებული), ცეცხლის ტაძრების, სალოცავების, საკურთხეველების არსებობა დაფიქსირებულია აგრეთვე ქართულ წერილობით წყაროებში („შუშანიკის წამება“, „ეგსტათი მცხეთელის წამება“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ქართლის ცხოვრება“, „რაჟდენის ცხოვრება“ და სხვ.)²

ადრექრისტიანული ხანის მონუმენტურ ხუროთმოძღვრებაში შესაძლებელია გამოიყოს ძეგლთა განსაკუთრებული

¹ Ю. Гагошидзе. Самадло. Каталог. Тб. 1981, გვ. 52.

² „...და დაიპყრეს ქართლი სპარსთა .. და ყოველსა შინა ეკლესიათა ქართლისაჲთა ცეცხლისმსახურთა სპარსთა აღადგინეს ცეცხლი“ (ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 139). „...ამან ჰერაკლემ ტფილისს და მცხეთას და უჯარმას წარაგლინა ქადაგნი, რათა ყოველგან ქრისტეანენი ქალაქთა შინა ეკლესიათა შინა შემოკრბენ და ყოველნი მოგუნი და ცეცხლისა მსახურნი ანუ მონათლენენ, ანუ მოისრნენ“ (მოქცევაჲ ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული. (რედ.) ე. გიუნაშვილი, ბ. გიგინეიშვილი, თბ. 1973, გვ. 326). ვახტანგ გორგასალმა და მისმა მეუღლემ რაჟდენის ნეშტი წრომიდან ნიქოზში გადაასვენეს და იქ ეკლესია ააგებინეს „საგზებელსა თანა ცეცხლისასა“ (ქართლის ცხოვრება. I, გვ. 199).

ჯგუფი, რომლების კომპოზიციაში იგრძნობა ირანული ზოროასტრული ტაძრების არქიტექტურის გავლენა. ასეთი ძეგლები რამდენიმე კატეგორიად შეიძლება დაიყოს:

- ეკლესიები, რომლებიც ცეცხლის ტაძრის რეკონსტრუქციის შედეგად წარმოიქმნა. ასეთი რეკონსტრუქციის კლასიკურ მაგალითად შეიძლება ჩაითვალოს უფლისციხის ე. წ. კლდოვანი ბაზილიკა. გ. ყიფიანის ვარაუდით, ეს ნაგებობა თავდაპირველად ოთხსვეტიანი კვადრატის ფორმის ცეცხლის ტაძარი იყო³ (ი. გაგოშიძე მას მითრეუმად მიიჩნევს), რომელიც ქრისტიანულ ეკლესიად გადაკეთდა საკმაოდ მარტივი რეკონსტრუქციის შედეგად – მას აღმოსავლეთიდან აფსიდი მიუშენდა.

- მცირე ზომის აღმოსავლურქართული არქაული ეკლესიების ერთი ჯგუფი, რომლების ირანული ჩოთრაკის (კიოსკის ტიპის, ფანჩატურისებრი ოთხმხრივ გახსნილი ნაგებობა, რომელიც წმინდა ცეცხლის შესანახადაა გათვალისწინებული) პრაქტიკულ ასლებს წარმოადგენს. ასეთია, მაგ., ჭყერემის ეკლესია (IV-V სს.) (ნახ. 1, შეად. ნახ. 2-ს). ამ უკანასკნელთან ახლოს დგას აგრეთვე ნეკრესის მონასტრის ძველი ბაზილიკა (IV ს.) (ნახ. 5), რომელსაც ჯერ კიდევ გ. ჩუბინაშვილმა „სათუო ბაზილიკა“ უწოდა⁴ მცირე ზომის, დიდი თაღოვანი შესასვლელების გამო გვერდითა ფიქტიურ ნაგებში, რომლებიც შენობას ცხაურა, ფანჩატურისმაგვარ იერს ანიჭებს,⁵ და მატანის ცხრაკარა (IV-V სს.).

³ გ. ყიფიანი. კლხეთის და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები. თბ. 2000, გვ. 1-12.

⁴ Г. Чубинашвили. Архитектура Кахетии. Тб.1959, გვ. 44.

⁵ ნეკრესის მონასტერი ჯერ კიდევ წარმართობისდროინდელ წმინდა ადგილზე აიგო. გ. ჩუბინაშვილი დამაჯერებლად საუბრობს კახეთში ასეთი ადგილების ტრადიციის სიცოცხლისუნარიანობაზე. უახლესი მონაცემე-

• უადრესი ქრისტიანული ძეგლები, რომლებშიც უფრო შემოქმედებითადაა გადამუშავებული ირანული არქიტექტურული მომდინარე მოტივები. როგორც წესი, ესაა კრიპტაზე დაშენებული მარტირიუმი, რომელიც თავის თავში გარკვეულ მემორიალურ, საკრალური ადგილის აღმნიშვნელ ფუნქციასაც აერთიანებს. ისინი ხშირად მცირე ზომის, კვადრატთან მიახლოებულ ფორმას წარმოგიდგენს და უმეტეს შემთხვევაში ერთი ან რამდენიმე მხრიდან ღიაა – მაგ., ზედახენი (ნახ. 3), უჯარმის ჯვარპატიოსანი და სხვ.

ქრისტიანული და ზოროასტრული სიმბოლიკის შერწყმის მაგალითებს ჩვენ ქართული ადრექრისტიანული სახვითი ხელოვნების ნიმუშებშიც ხშირად ვხვდავთ. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული და ირანული კულტურის ელემენტების შერწყმას ბევრად უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვს: ქართულმა წარმართობამ ოდითგანვე შეითვისა ირანული (არიული) გავლენები. ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე სავარაუდოდ ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში შემოსულმა არიულმა სუპერსტრატამ კვალი დაამჩნია ქართულ წარმართულ პანთეონსაც. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გაიმი მითრას კულტის ერთ-ერთი სახეობის (გაიო-მარტამ – სიცოცხლის მომნიჭებლის) გადამუშავებულ ვარიანტს წარმოადგენს, აინინა – ანაჰიტისა და ა.შ. მოგვიანებით აღმოსავლეთ საქართველოში ირანული მოსახლეობა გაჩნდა, რომელმაც აჰურა-მაზდას თაყვანისცემა გაავრცელა იბერიაში (ქართული კერპი არმა-

ბის მიხედვით ლ. ჭილაშვილი ამ ადგილზე მითრა-მზის სალოცავის არსებობას ამტკიცებს (L. Chilaschvili. Eine Inschrift auf dem Rand eines Kwewri aus Nekresi. „Georgica“, 26, 2003, გვ. 5-12). ნეკრესის მონასტრის ტერიტორიაზე ნაპოვნი ქვევრის ნატეხზე წარწერა მითრასათვის მიძღვნა აღმოჩნდა. საერთოდ, ყოფილ წარმართულ სალოცავზე ეკლესიის აგების პრაქტიკა ფართოდ გამოიყენებოდა საქართველოში. ასეთია, მაგ., ზემო ნიქოზის ძველი ბაზილიკა, რომელიც ამჟამად მოგვიანო ხანის გუმბათიანი ტაძრის სტრუქტურაშია ჩართული.

ზი, რომლის სახელსაც უკავშირდება იბერიის სამეფოს დედაქალაქის მთავარი ციტადელის სახელწოდებაც). ამრიგად, ირანული წარმოშობის ღვთაებებმა შეადგინეს ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ტრიადა.

განსხვავებულ სურათს ვხედავთ ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოში. ბერძნული წარმოშობის კულტების გარდა (აპოლონი, არტემიდე, არეტუზა, ჰელიოსი, ნიკე და სხვ.), რომელთა თაყვანისცემის ტრადიცია კოლხეთში ბერძენ კოლონისტებთან ერთად შემოვიდა და რომლებიც ადგილობრივმა მოსახლეობამ საკუთარ ღვთაებებთან გააიგივა, გავრცელებული იყო აგრეთვე ე. წ. ტრაპეზუნტელი მითრას კულტი. ეს უკანასკნელი ქალაქ ტრაპეზუნტის ოფიციალურ ღვთაებას წარმოადგენდა I-III სს-ში⁶ – ქალაქისა, რომელშიც ორი ეთნოსი, კოლხური და ბერძნული, სახლობდა.

ირანული წარმოშობის, მზის, სინათლისა და სამართლიანობის ღვთაება მითრა ძალზე პოპულარული რომის იმპერიაში II-III სს-ში, განსაკუთრებით – სამხედრო წოდებაში, გვიანრომაულ ხანაში კი იმპერიის უმნიშვნელოვანეს ოფიციალურ კულტადაც ითვლებოდა. განსაკუთრებით პოპულარული იყო მისი კულტი პროვინციებში.

მითრა-მხედრის გამოსახულება შემორჩენილია ტრაპეზუნტის საქალაქო მონეტებზე (II-III სს. ნახ. 6) – ცხენოსანი ჭაბუკი მემომარი, რომლის ცხენის ფლოქვებთან გველის გამოსახულებაა მოცემული. თვალში საცემია მისი მსგავსება წმ. გიორგის იკონოგრაფიასთან.

მსგავსი სიტუაციაა აგრეთვე დაახლოებით I-IV სს-ში რომის იმპერიის სხვა პროვინციებში: მაგალითად, გერმანიაში და სირიაში მითრა აგრეთვე ცხენოსანი ჭაბუკის სახით წარმოგვიდგება (რელიეფი ნოიენჰაიმიდან, ღურა ეუროპუსის

⁶ T. Dundua. Christianity and Mithraism. The Georgian Story. Tb. 1999, გვ. 3.

მოხატულობა მითრას ნადირობის სცენით), ხოლო თრაკიაში გავრცელებული იყო მითრას კულტი ე. წ. თრაკიელი მხედრის სახით, რომელიც, მრავალი ევროპელი მეცნიერის აზრით, ქრისტიანულ ხანაში გავრცელებული წმ. გიორგის იკონოგრაფიის პროტოტიპი გახდა.⁷ საინტერესოა, რომ იმპერიის მეტროპოლისში მითრას გამოსახულებები მხედრის სახით თითქმის არ გვხვდება. მაგ., იტალიაში ეს ღვთაება ქვეითად გამოისახება, განსაკუთრებით პოპულარულია მითრას ბრძოლის სცენა ხართან, სადაც ეს უკანასკნელი ბუნების ბნელ ძალებს, ქაოსს განასახიერებს.

ამრიგად, ცხადია ირანული კულტურის გავლენა ქართულ წარმართულ პანთეონზე. თუმცა ეს გავლენები რემინისცენციების სახით გვხვდება აგრეთვე ქრისტიანულ ეპოქაშიც. ამ მხრივ განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ადრე-ქრისტიანული ქართული რელიეფისა და გლიპტიკის ცალკეული ნიმუშები. მათ შორისაა დმანისის რაიონში, სოფ. უკანაგორში აღმოჩენილი რელიეფური სტელის ფრაგმენტი – ბაზა (წითელი ტუფი, 75X75X67 სმ), რომელსაც ვ. ჯაფარიძე V-VI სს-ით ათარიღებს,⁸ ნ. შოშიაშვილი კი – VII ს-ით. მის ერთ-ერთ წახნაგზე გამოსახულია წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი პალმეტებით, რომლის აქეთ-იქით ზოროასტრული წმინდა წასაკრავის ბოლოები მოჩანს.

მეორე ასეთი ძეგლი აღმოჩენილია სოფ. ზემო თმოგვში (ასპინძის რ-ნი, 90X67X67 სმ, VII ს.), რომელზეც მოცემულია მედალიონში ჩასმული ორი ჯვარი ზოროასტრული წასაკრავებით და მათ შორის – ფიგურული კომპოზიცია (დანიელი ლომთა ხაროში, თანაც დანიელს ფრიგიული ქუდი ახურავს).

მსგავს მაგალითებს ვხედავთ აგრეთვე V-VII სს. ეკლე-

⁷ G. Kazarow. The Thracian Rider and St. George. Antiquity 12. 1938, გვ. 290-296.

⁸ ვ. ჯაფარიძე. ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლები ქვემო ქართლიდან. თბ. 1981, გვ. 75.

სიათა დეკორშიც: წილკნის ეკლესიის (ძეგლის უძველესი ფენა ვახტანგ გორგასლის მეფობის ხანას განეკუთვნება და იგი სამნავიან ბაზილიკას წაროადგენდა, რომელიც მოგვიანებით გუმბათიან ნაგებობად გადაკეთდა) ინტერიერში შემორჩენილია კაპიტელის მორთულობის დეტალი – ჯვრის გამოსახულება ზოროასტრულ წასაკრავთან და ფრთებთან კომბინაციაში. ჯვარი წყვილ მორკალულ ფრთას შორისაა მოქცეული. თითოეული ფრთა ოთხ-ოთხი მსხვილი ბუმბულისგან შედგება და დამახასიათებელი მორკალული, სპირალისებრად შიდა მხარეს გაღუნული ფორმა აქვს.⁹ ასეთი ფრთები სასანური ირანის ხელოვნებაში სამეფო ხელისუფლების სიმბოლოდ ითვლებოდა და განსაკუთრებით პოპულარული გახდა ვარაჰრან II (276-283 წწ.) დროიდან. ხშირად ასეთი ფრთები დედამიწის ან მზის სიმბოლოურ გამოსახულებასთან ერთად კომბინაციაში გვხვდება, საქართველოში კი ისინი ჯვრის სიმბოლიკასაც შეერწყა. ჯვარი ზოროასტრულ წმინდა წასაკრავთან ერთად გვხვდება აგრეთვე წილკნის ეკლესიის ტრიუმფალური თაღის დეკორში, აკვანებას ეკლესიის (VI ს-ის შუა ან ბოლო წლები) ინტერიერში სამხრეთი კარის თავზე და სხვ.¹⁰ რაც შეეხება ადრექრისტიანული ხანის ქართული რელიეფის ზოგიერთი ნიმუშის სტილისტურ მსგავსებას სასანური ეპოქის ძეგლებთან, ეს ცალკე ნაშრომის თემაა. ჩვენ ამჯერად მხოლოდ ქრისტიანული და ზოროასტრული სიმბოლიკის შერწყმის მაგალითების განხილვით შემოვიფარგლებით.

საერთოდ, V-VI სს. მიჯნაზე ქართულ ხელოვნებაში ირანული კულტურიდან მომდინარე მოტივების გამოჩენა ლოგიკურად ჯდება პოლიტიკური ისტორიის პროცესებშიც: ამ

⁹ Н. Чубинашвили. Хандиси. Тб. 1972, გვ. 70-72.

¹⁰ Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 74-75.

პერიოდიდან ძლიერდება ირანის ექსპანსია ამიერკავკასიაში. ეს ექსპანსია ძალიან საგრძნობია ქვემო ქართლში, შიდა ქართლში და კახეთის დაბლობ რეგიონებში, მაზდეანობის ინტენსიური პროპაგანდის შედეგია ამ ტერიტორიებზე ცეცხლთაყვანისცემელთა თემების არსებობა. მაზდეანობის გარდა, ირანის შაჰები ქრისტიანობის სხვა, არადიოფიზიტურ მიმდინარეობებსაც უწევდნენ მფარველობას, მაგ., ნესტორიანობას, მონოფიზიტობას, და სხვ. ირანის ხელისუფლების მფარველობით სარგებლობდნენ აგრეთვე მანიქეველებიც.

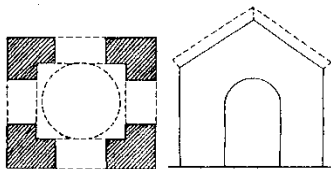
გლიპტიკის ნიმუშებიდან ამ მხრის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ე. წ. ქართულ-სასანური ვერცხლის დრაქმები – მონეტების ჯგუფი, რომელიც იჭრებოდა ქართლში ერისმთავრების მიერ VI-VII სს-ში ორმიზდ IV და ხოსრო II დრაქმების ანალოგიით. ასეთი მონეტების შუბლის მხარეს მოცემულია ირანის მმართველის გამოსახულება, ხოლო ზურგის მხარეს – ცეცხლის საკურთხეველი¹¹ და ორი მცველი. საკურთხეველზე რიგ შემთხვევაში წმინდა ცეცხლია მოცემული, რიგ შემთხვევაში კი მასზე აღმართული ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი (მაგ., ერისმთავარ სტეფანოზის დრაქმა, დაახლ. 591-592 წწ., ნახ. 7).¹²

ვიმედოვნებთ, წარმოდგენილი მასალა არ იქნება ინტერესმოკლებული ქართულ-ირანული უძველესი კულტურული კავშირების კვლევის ასპექტით.

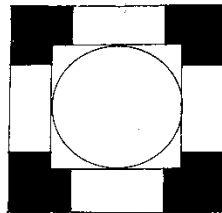
¹¹ საკურთხეველი თავისი ფორმით ანალოგიურია აგრეთვე ანტიკური ხანის ჭედურობის ნიმუშებზე მოცემული გამოსახულებებისა: მაგ. ბორისა და არმაზის ვერცხლის თასების (I-II სს.) გამოსახულებები, სადაც საკურთხეველის წინ წმინდა ცხოველი – ცხენია წარმოდგენილი.

¹² T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999, გვ. 11.

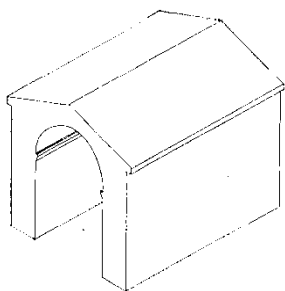
ილუსტრაციები:

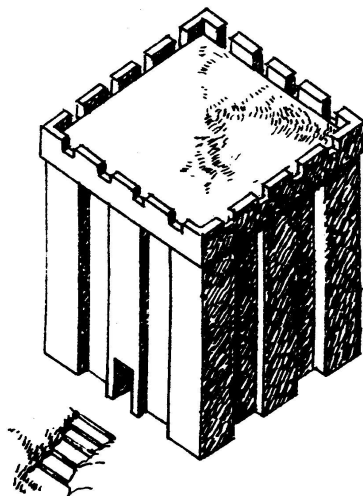
1. ჭერემის ეკლესია,
გუმბა და ჭრილი

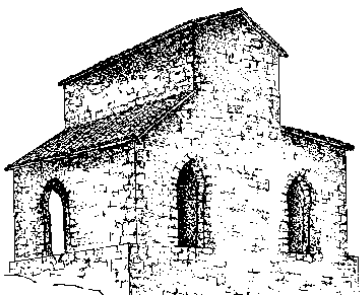
2. ფირუზაბადის ცეცხლის
ტაძარი. გუმბა

3. ზედაზენის ეკლესია.
რეკონსტრუქცია

4. სამადლოს კოშკურა
ცეცხლის ტაძარი.
რეკონსტრუქცია

5. ნეკრესის ეკლესია

6. მითრას გამოსახულება
ტრაპეზუნტის საქალაქო
მონეტაზე

7. ერისმთავარ სტეფანოზის დრაქმა.

Nino Silagadze

SOME QUESTIONS OF IRANO-GEORGIAN CULTURAL ATTITUDES

Summary

An influence of the Pagan Iranian culture on the Georgian art is considered here based upon various data: architectural complexes of pagan temples in Eastern Georgia, reliefs, crafts etc. Fire-temples of the Iranian type from Eastern Georgia are most important for our discussion together with those, which were later converted to the Christian churches. This group also contains churches modeled upon the Iranian Pagan architecture.

One of the parts of the paper covers the problem of Mithra-religion in Georgia and some regions of Roman world, especially in provinces of the Empire (ex. Mithra of Trapesus, the Thracian Rider etc.).

Synthesis of Zoroastian and Christian symbols in some of the Georgian artifacts is also interesting (ex. Cross on the fire-altar; Cross and Taenia depicted together etc.).